

ISTORIJA SRPSKE KULTURE

Pristup knjizi "Istorija srpske kulture"

Pavle Ivić

Malo je knjiga koje su toliko potrebne kulturi jednog naroda koliko knjige o samoj toj kulturi. Za širu publiku najkorisnije je delo sažeto komponovano, pitko pisano, svakom pristupačno, koje će kulturu ipak predstaviti svestrano, ne zaboravljajući ni jednu njenu bitnu sastavnicu. Takva knjiga, razume se, mora se ograničiti na ono najbolje i najvažnije i mora biti plod rada mnogih autora, stručnjaka za najrazličitije oblasti. Zadovoljavajući minimum radoznalosti publike i pružajući joj prva obaveštenja, takva knjiga podstiče na dalje traženje u oblasti po izboru čitaoca. Svojom mnogostranošću ona može privući i najprosvećenijeg pojedinca. Makar on bio i vrhunski stvaralac u pojedinoj oblasti, on će tu naći novih saznanja iz neke druge discipline. Sama ideja da se napiše upravo ovakva knjiga potekla je od književnika Đoke Stojčića, sada člana njenog Redakcionog odbora.

Kod nas nema velike tradicije multidisciplinarnih dela koja bi, konvergentnim naporom mnogih stručnjaka, davala široke preseke naše mnogolike prošlosti. U sredini gde je malo ljudi svaki istaknuti stručnjak opterećen je brojnim obavezama koje ne može da izbegne jer nema nikoga drugoga da primi zadatak na sebe. Ta prezauzetost koči angažovanje na novim poslovima i ujedno obeshrabruje potencijalne inicijatore složenih poduhvata. Kao što kretanje konvoja brodova zavisi od brzine najsporijeg, tako i dovršenje velikog kolektivnog posla zavisi od autora koji je, klekajući pod preteškim ukupnim teretom, najviše zakasnio. Pa ipak, u našoj sredini izašla su u novije vreme dva takva dela: kapitalno desetoknjižje Istorije srpskog naroda u izdanju "Srpske književne zadruge" i knjiga Sto najznamenitijih Srba u izdanju izdavačke kuće "Princip". Sada im se, evo, pridružuje i ova kratka Istorija srpske kulture, koja je, srećom, prošla bez većih saradničkih zakašnjenja.

Istoriju kulture ne čini samo njena prošlost nego i sadašnjost. Štaviše, ova poslednja, merena kriterijima relevantnosti za savremenike i implikacija za budućnost, u najmanju ruku ne zaostaje za prošlošću. Sve razudjenja kultura našeg vremena obavezala nas je da uvedemo i odeljke o domenima kao što su publicistika, fotografija, radio, televizija, primenjena umetnost i dizajn, amaterizam. S druge strane, da bi se dobio neophodni okvirni kontekst koji kulturi stvaraju politička i ekonomska stvarnost epohe, zamoljena su dva eminentna istoričara da napišu sažet pregled srpske istorije. Prilozima takve vrste mesto je, naravno, na samom početku teksta knjige. Iza njih je došlo poglavlje o jeziku kao oruđu kulture. Pokazalo se da je književni jezik svakog razdoblja ogledalo

usmerenosti kulture, njenog duha i uopšte duha vremena. Tako mene kroz koje je prolazio književni jezik obeležavaju ključne tačke u periodizaciji istorije naše kulture. Ako se udubimo u faze kroz koje su prošli, na primer književnost ili slikarstvo, uočićemo paralelizam osnovnih crta razvoja.

Zamisao je Redakcionog odbora da se ova knjiga prevede na nekoliko svetskih jezika i objavi i u inostranstvu. Dobro će biti da se u rukama prosvećenog stranca nađe delce koje će ga obavestiti o mnogostrukim sadržajima naše kulture, nekadašnje i aktuelne i koja će ga usput poučiti da ono što mu serviraju mediji u njegovoj zemlji nije cela istina o nama.

Odoleli smo iskušenju da pravimo dve različite knjige – za domaćeg i za stranog čitaoca. Glavni razlog za takvo opredeljenje nije taj što bi stvaranje dvostrukog teksta komplikovalo i usporilo posao oko knjige, nego taj što smo želeli da i našem čitaocu prikazemo sve ono što je vredno i po merilima strožim od naših nacionalnih. Izlaganje je, dakle, podešeno prema vizuri stranog čitaoca; u njoj prevladuje ono što će njemu izgledati zanimljivo i značajno. Kada se posmatra iz daleka, sve što je isključivo lokalna vrednost gubi sjaj, a reljefnije se ističu ostvarenja koja svojom porukom prelaze granice otadžbine. Obraćena je pažnja i na prijem naših ostvarenja u inostranstvu. Nisu samo za strance od interesa kritičke ocene koje su tamo doživela dela naših ljudi, nagrade koje su mnogi od njih dobili, knjige koje su u svetu objavljene o našoj kulturi. Naravno, bilo bi neuputno ići do krajnosti u nastojanju da se govori samo o onome što je zapaženo u svetu. Ima pojava koje pomažu da se shvati celina stvarnosti iako one same svojim kvalitetima ne izranjaju iznad gornje granične crte čisto otadžbinskih dostignuća.

Postoji namera, do čijeg ostvarenja ostaje dug put, da ova knjiga jednom posluži kao zametak budućeg daleko opsežnijeg dela, možda dvotomnog ili trotomnog, koje bi imalo ambiciju da pruži zaokruženu sliku, s više podataka i više analize. Tu bi moralo biti mesta i za sistematski napor da se pojave ne samo prikažu nego i protumače u svojim prirodnim uzročno-posledničnim ulančavanjima. Možda najpodesniji trenutak za početak akcije oko tog programa bio bi kada se prikupe kritički odzivi na ovu mnogo skromnije zamišljenu knjigu. Uostalom, možda će i ona sama, u savršenijem vidu posle primedaba koje će se čuti, doživeti nova izdanja.

Pisanju priloga koji se ovde objavljuju prethodio je dogovor autora o njihovom opštem liku. U ponekim slučajevima i uredničke intervencije kretale su se u tom pravcu. Ipak se nije težilo potpunoj jednoobraznosti priloga. Uvažene su kako specifičnosti obrađenih tema tako i lične sklonosti pisaca.

Pod vizantijskim okriljem

Preduslovi za nastanak Srpskog naroda stvoreni su u 7. veku, kada se na tle rimske provincije Dalmacije naselio, uz druge slovenske skupine, i deo plemena Srba. Nije poznato čime su se plemena toga doba međusobno razlikovala, na čemu se zasnivala njihova individualnost. Izvesnu ulogu su, svakako, igrala predanja o poreklu. Među balkanskim Srbima dugo se održavala tradicija o doseljavanju sa severa, iz "Bele Srbije", odakle je poticao i najstariji vladarski rod.

Sloveni su se na Balkanskom poluostrvu razlili na velikom prostranstvu, obrazujući veliki broj malih kneževina, koje su vizantijski pisci tog vremena zapažali kao mnoštvo i opisivali karakterističnim imenom "Sklavinija". Pripadnici srpskog plemena sudelovali su u razvoju nekoliko kneževina. Pored Srbije, koja se u 9. v. prostirala između Save i dinarskog masiva, približno između Ibra na istoku i Vrbasa na zapadu, nastale su u planinskim predelima i kraškim poljima oblasti koje će dati stanovnicima posebna imena: Neretljani, između Cetine i Neretve i na ostrvima Braču, Hvaru i Korčuli, Zahumljani, između Neretve i zaleđa Dubrovnika, Travunjani i Konavljani, između Dubrovnika i Boke kotorske. U 11. v. jedno od središta srpskog političkog života bilo je u kneževini Duklji, koja se prostirala oko Skadarskog jezera i doline reke Zete.

Zajedno sa ostalim slovenskim plemenskim teritorijama, i ove su bile izložene pokušajima potčinjavanja iz susedstva. U 7-8. v. za gospodare su se nametali Avari iz Panonije, dok je Vizantija pretendovala na sve što je nekad pripadalo Rimskom carstvu; od 680. slovenskim plemenima između Dunava i planine Balkana zagospodarili su Protobugari, stvorivši državu koja će se naglo proširiti, upijajući u sebe slovenske plemenske kneževine. Od sredine 9. v. i Srbija se našla na putu bugarskog širenja, pa je postala poprište suparničkih borbi Vizantije i Bugarske. Povod za mešanje pružali su mnogobrojni sukobi među članovima vladarskog roda, potomcima kneza Višeslava, koji su se borili za vlast i često smenjivali na prestolu.

Vizantija je veliki uspon postigla oko 870, kada je pokrštanjem kneževskih porodica otvorila put masovnoj hristijanizaciji, praćenoj jakim političkim i kulturnim uticajima Carstva. Srpske kneževine bile su potčinjene crkvenim metropolama u Splitu i Sirmiju. Pokrštanjem su potisnute u drugi plan neke od razlika među plemenima, pre svega one s korenom u paganskim verovanjima, a otvoren je put povezivanju na podlozi zajedničke hrišćanske kulture. Značajnu ulogu su u tome igrali prevodi biblijskih i bogoslužbenih tekstova i pisma prilagođena osobenostima slovenskog jezika, glagoljica, a zatim ćirilica. Hrišćanstvo je, međutim, uticalo na pojavu novih razlika među Slovenima usled nejednakih uticaja crkvenih centara pod čiju su jurisdikciju dospeli. Veoma duboke korene i dalekosežne posledice imao je odnos prema upotrebi slovenskog jezika u bogoslužju. Srbi su se našli u zoni u kojoj se mogla čuvati, dalje razvijati i prilagođavati slovenska pismenost.

Otpor bugarskom pritisku prestao je 924, kada je Srbija potčinjena, ali samo kratko, jer je knez Časlav (927- oko 950) neposredno posle smrti bugarskog cara Simeona uspeo da

obnovi srpsku državu. Proširio je granice do obale mora i odbio je napade Mađara, koji su se krajem 9. v. nastanili u panonskoj niziji, nametnuvši se za gospodara zatečenom pretežno slovenskom stanovništvu. U svom daljem razvoju Srbi su veoma jako osetili posledice vizantijskih osvajanja. Preko četiri decenije trajale su borbe za potčinjavanje Bugarske, najvećeg vizantijskog suparnika u borbi za vlast nad balkanskim Slovenima. Kada su se konačno završile 1018. godine, granice Vizantijskog carstva pomerene su do Dunava i Save.

Tada je teritorije naseljene Srbima preseklala granica koja odvaja oblasti pod neposrednom vizantijskom vlašću, istočno od linije Sirmij (Sremska Mitrovica) - Ras (Novi Pazar) - Prizren, i zapadno od te linije, oblasti pod domaćim vladarima, s tradicionalnim uređenjem izraslim iz slovenske podloge. Vizantiji potčinjene teritorije pripale su autokefalnoj arhiepiskopiji u Ohridu, tako da su srpske zemlje još pre konačnog rascepa crkava (1054) presečene granicom između carigradske i rimske crkvene jurisdikcije.

U oblastima pod neposrednom vizantijskom vlašću obnovljeni su antički gradovi kao Sirmij, Beograd, Braničevo, Niš, što su postali sedišta crkvenih i svetovnih vlasti, koje su preko dva stoleća neprekidno uticale na stanovništvo svoje okoline. Severno od Save i Dunava u Ugarskoj kraljevini slabo nastanjene etnički heterogene teritorije dobile su naselja, utvrđenja, organizaciju vlasti (županije) i episkopije.

Kako je posle potčinjavanja Bugarske pritisak dolazio samo iz Vizantije, naročito iz njenih uporišta u Dubrovniku i Draču, sedišta srpskog otpora obrazovala su se u susedstvu. U Duklji (Zeti) i Zahumlju knez Stefan Vojislav (1037-1051) uspeo je da zbací vizantijsku vlast, a njegovi naslednici Mihajlo (oko 1055- oko 1082) i Bodin (oko 1082-1101) proširili su i učvrstili državu mireći se s vrhovnom vlašću careva i povremeno joj se pokoravajući. Od kraja 11. v. veću ulogu počinju igrati oblasti u unutrašnjosti, čije je jedno jezgro bilo u Bosni, a drugo kod grada Rasa.

Otkako je početkom 12. v. Ugarska kraljevina zavládala Hrvatskom i potčinila vizantijske gradove u Dalmaciji, počela je dugotrajna vizantijsko-ugarska borba za prevlast nad Balkanskim poluostrvom. Srbi su se našli između jakih suparnika, tako da su oni u Bosni, pod vladarima s titulom bana, potčinjeni ugarskim kraljevima, dok su oni u istočnim oblastima, pod vlašću velikih župana, bili štíćenici vizantijskih careva. U vreme ratova oni bi se odmetali i prilazili protivničkoj strani. U to doba bile su uspostavljene tešnje veze između ugarske i srpske vladarske dinastije.

Poslednji trijumf Vizantije za vreme cara Manojla Komnina (1143-1180), kada su bile potčinjene i Ugarska i susedna srpska oblast, plaćen je preteranim iscrpljivanjem snaga, pa je posle smrti ratobornog cara usledio dug period krize. Tadašnji srpski veliki župan Stefan Nemanja (1166-1196) iskoristio je slabosti i teškoće Vizantije da proširi vlast do Južne i Velike Morave, zatim na teritorije današnjeg Kosova, ravnice oko Skadarskog jezera i primorske gradove od Kotora do Skadra. Pod upravom Nemanjine braće i sinova našle su se i teritorije nekadašnjih kneževina Zahumlja i Travunije, tako da je srpska država obuhvatila prostor između reke Neretve i Južne Morave, približno od planine Rudnika do obale Jadranskog mora. Stefan Nemanja se povukao s prestola, određivši za

naslednika srednjeg sina Stefana, zeta vizantijske carske porodice. Zamonašio se u svojoj zadužbini manastiru Studenici, a ubrzo se pridružio najmlađem sinu Savi, monahu, na Svetoj Gori. Zajednički su podigli za srpske monahe manastir Hilandar, koji je igrao značajnu ulogu u kasnijem razvoju srpske crkve i kulture.

Među balkanskim državama

Kao carski zet i nosilac titule sevastokratora, Stefan Nemanjić (1196-1227) uživao je podršku Vizantije i uspevao da očuva Nemanjine tekovine. A kada se situacija iz temelja promenila, pošto su zapadnjački krstaši predvođeni Venecijom osvojili Carigrad i srušili Vizantijsko carstvo, Stefan se okrenuo Zapadu i veštom politikom otklanjao opasnosti od Ugarske, Latinskog carstva, obnovljene Bugarske i osamostaljenih gospodara u vizantijskim provincijama. U periodu previranja i naglih promena uspeo je da očuvaneokrnjenu državu i da joj podigne ugled i rang time što je od pape dobio kraljevsku krunu (1217), što mu je kod naslednika i potomstva donelo slavu "prvovenčanog kralja".

Zaslugom kraljevog brata Save temeljito su izmenjene crkvene prilike u srpskoj državi, koja je imala dvojaku tradiciju: rimokatoličku u gradovima na jadranskoj obali i njihovom bližem zaleđu i vizantijsko-pravoslavnu na području Ohridske arhiepiskopije. Katolički krajevi bili su pod jurisdikcijom nadbiskupija u Baru i Dubrovniku, a u pravoslavnom delu bile su episkopije u Rasu, Lipljanu i Prizrenu. Nastojeći da za svoju kraljevinu dobije jedinstveni crkveni okvir pod domaćim starešinama, kralj je, i pored svojih veza s papskom stolicom, podržao pravoslavne tradicije zemalja u unutrašnjosti.

U Nikeji, centru maloazijskih Grka, koji su čuvali tradicije carigradske patrijaršije i nastojali obnoviti Vizantijsko carstvo, Sava Nemanjić je od cara i patrijarha izdejstvovao obrazovanje posebne arhiepiskopije za srpsku državu. Sava je za arhiepiskopa posvećen 1219. u Nikeji, dok je za njegove naslednike predviđeno da se biraju i posvećuju u Srbiji. Granice pravoslavnog područja pomerene su prema zapadu i prema jugu sve do morske obale, s izuzetkom starih primorskih gradova i njihovih distrikata. Osnovane su nove episkopije, sa sedištem u manastirima, gde su obrazovani sveštenici i prepisivane knjige neophodne crkvenom životu. Sava I je za potrebe crkvenih starešina obezbedio prevod vizantijskog crkveno-pravnog zbornika Nomokanona (Krmčija, Svetosavska krmčija).

Srpska kraljevina i autokefalna crkva predstavljale su okvir u kome je oživljeno kulturno stvaranje dobilo osobena obeležja. To se može zapaziti na crkvenim spomenicima Raške škole (Studenica, Žiča, Mileševa, Sopoćani, Gradac, Arilje i dr.) i na zamahu prepisivačke i književne delatnosti. Nasleđeni jezik književnog izražavanja dobija crte karakteristične za govorni jezik naroda, dok obogaćena "biblioteka" prevedenih i prepisanih dela i žanrova dobija i originalne srpske sastave. Kao i u graditeljstvu i opremanju crkava i manastira, i ovde prednjače članovi dinastije. Stefan Prvovenčani i Sava I, svaki sa svojim žitijem svetog Simeona, oca i rodonačelnika dinastije. Žitija su imala važnu ulogu u zasnivanju kulta, kome su kasnije pridruženi sveti Sava i još neki vladari koji su poštovani kao sveci u krilu srpske autokefalne crkve. Kult svetih vladara

uzdizao je autoritet dinastije i omogućavao da se u nastavku opšte hrišćanske izgrađuje i posebna srpska tradicija, koja će se čuvati u krilu crkve.

Uporedo s kulturnim zaokruživanjem, područja srpske arhiepiskopije produbljavala se granica prema onima koji su ostali izvan njenih okvira, pre svega građanima primorskih gradova i podanicima bosanskih banova. Izrasla iz srpske plemenske podloge, država bosanskih banova razvijala se odvojeno, uključujući u sebe delove susednih hrvatskih i srpskih teritorija. Njenu posebnost naglašavala je "crkva bosanska", spornih učenja i neobičnog uređenja, osuđivana kao jeretička u pravoslavnim i katoličkim sredinama. Konfesionalne razlike i povremeni sukobi banova s "raškim" kraljevima vodili su podvajanju stanovnika i tek je širenje Bosne na račun teritorija države Nemanjića omogućilo da u drugoj polovini 14. v. Bosna zaigra značajnu ulogu u čuvanju i razvijanju srpskih tradicija.

Posle Stefana Prvovenčanog njegovi sinovi Stefan Radoslav (1227-1234) i Stefan Vladislav (1234-1243) igrali su podređenu ulogu u veoma složenim balkanskim političkim prilikama, ali su uspeli da očuvaju neokrnjenu državu. Njihov najmlađi brat Stefan Uroš I (1243-1276) pokušao je da nasleđene teritorije proširi i prema severu (Mačvanska banovina) i prema jugu (Skoplje). Trajnije rezultate imao je njegov rad na podsticanju rudarstva, kovanju srebrnog novca, jačanju trgovačkog prometa i čvršćem povezivanju delova države u jedinstvenu celinu.

Tek su Uroševi sinovi Stefan Dragutin (1276-1282, umro 1316) i Stefan Uroš II Milutin (1282-1321) postigli znatnije uspehe u širenju srpske države. Milutin je osvojio severnu i srednju Makedoniju (do grada Proseka, danas Demir Kapije), dok je Dragutin kao zet i vazal ugarskog kralja dobio Mačvansku banovinu i Beograd s njegovim područjem. Zajednički su braća osvojila od bugarskih velikaša teritoriju sadašnje severoistočne Srbije, onovremeno Braničevo i Kučevo. Srpska država se time privremeno proširila do Save i Dunava, čime su stvoreni uslovi da se bolje nasele i povežu teritorije pored Save i Dunava sa centralnim delovima Srbije. Pripremljeni su uslovi da se kasnije težište političkog i kulturnog života premesti na sever.

Početkom 14. v. dotadašnje tekovine bile su uzdrmane dugogodišnjom borbom između Milutina i Dragutina, izazvanom nastojanjem i jednog i drugog da srpski presto osiguraju svojim naslednicima. Dinastički sukob doveo je do slabljenja države i teritorijalnih gubitaka u početku vlade Milutinovog sina Stefana Uroša III Dečanskog (1321-1331). Osvajačku politiku je nastavio tek njegov sin Stefan Dušan (1331-1355), služeći se snagom ratoborne vlastele i iskorišćavajući unutrašnje razdore i neprilike Vizantijskog carstva. U nekoliko talasa osvajanja usmerenih uvek prema jugu, prema bogatim i urbanizovanim vizantijskim oblastima, pomerene su granice Dušanove vlasti sve dalje: od Makedonije i Albanije (1334, 1342-1345) do Epira i Tesalije (1374-1348).

Dušan se u aprilu 1346. krunisao za "cara Srba i Grka", pošto je pre toga srpsku arhiepiskopiju uzdigao u rang patrijaršije. Tim promenama vidljivo je izrazio nov položaj srpske države, koja je postala vodeća sila na Balkanskom poluostrvu. Ona se širenjem udaljavala od svoga prvobitnog jezgra, stremeći ka Carigradu, a i od svojih starih

tradicija, identifikujući se sa univerzalnim pravoslavnim carstvom. Ogromna država, koja se prostirala od Save i Dunava do Korinskog zaliv, morala se neprekidno braniti i na bojištima i usavršavanjem uprave i zakonodavstva.

Politička ekspanzija karakteristična za Dušanovo vreme omogućena je stabilnim unutrašnjim razvojem, pre svega bujanjem privrednog života, iz koga su napajane i vladareve finansije. Zahvaljujući interesovanju za proizvode srpskog rudarstva, pre svega za srebro, Srbija je posredstvom primorskih trgovaca uključena u mediteranske privredne tokove. Iz rudnika otvorenih do ovog vremena razvila su se gradska naselja, središta trgovine i preduzetništva, koje će naročito doći do izražaja otvaranjem znatnog broja novih rudnika krajem 14. i u 15. veku.

U izgrađivanju upravnog sistema, stvaranju institucija, uobličavanju pravnog poretka, Srbija je od Milutinovog vremena bila široko otvorena za vizantijske uticaje. Dušan je kao car - u organizaciji dvora i dvorskih službi, sistema činova i titula, rada kancelarije - svesno i dosledno presađivao na srpsko tle vizantijske obrasce. On je na celu državu proširio upravni sistem koji je počivao na "kefalijama", vladarevim namesnicima u gradovima i oblastima.

Dušanovo carstvo sastojalo se od veoma različitih teritorija. Neke su imale vizantijsko pravo i uređenje, druge nisu nikad bile pod neposrednom vizantijskom vlašću, jedne su živеле po vizantijskim zakonima, druge po običajnom pravu. Ujednačavanju uređenja i usavršavanju funkcija državne vlasti trebalo je da doprinese careva zakonodavna delatnost, čiji je glavni plod bio Dušanov Zakonik (1349, 1354). Dve stotine članova Zakonika regulišu raznovrsnu tada aktuelnu pravnu materiju i deluju kao most između učenog vizantijskog i srpskog običajnog prava. Zakonodavac polazi od velike nejednakosti u društvu u kome nasuprot povlašćenoj vlasteli stoji prostran i heterogen stalež sebara, snažno nameće ulogu državne vlasti u obezbeđenju javnog reda i iskorenjivanju razbojništva, ali se miri s jurisdikcijom gospodara vlastelinstva, autonomnih opština i grupa s posebnim pravima.

Kulturne tekovine ovog perioda pokazale su se trajnije od rezultata osvajačkih poduhvata. Od Milutinovog vremena u graditeljstvu i likovnim umetnostima vlada ugledanje na carigradske uzore, što vodi pojavi srpsko-vizantijskog stila. U prepisivačkoj, prevodilačkoj i književnoj delatnosti povećava se broj žanrova, među kojima su neki, kao prevodi vizantijskih svetskih hronika i pravni priručnici, služili popularisanju carske ideologije.

Osvajačka politika prekinuta je posle iznenadne Dušanove smrti (1355). Umesto jake careve vlasti, za vreme Dušanovog naslednika Stefana Uroša (1355-1371) prevagu su dobili velikaši, namesnici u pojedinim oblastima, koji se postepeno pretvaraju u samostalne gospodare. Razvoj države krenuo je suprotnim pravcem, i to tako da su prvo otpadali oni delovi koji su poslednji osvojeni. Dušanov polubrat Simeon Uroš Paleolog proglasio se za cara i zasnovao je u Tesaliji posebnu državu, koja se održala do 14. v. Od Dušanovih namesnika potekle su porodice lokalnih gospodara u Epiru i južnoj Albaniji. Oni, međutim, nisu imali veze sa srpskom državom.

U borbi za opstanak

Preokret je imao utoliko teže posledice što su nešto ranije na evropskom tlu stekli uporište Turci Osmanlije. Njima nasuprot stajale su umesto jedinstvene i moćne Dušanove države teritorije razjedinjenih i zavađenih oblasnih gospodara. Prvi na putu turskog širenja našao se gospodar grada Sera i njegove oblasti despot Jovan Uglješa, čiji je brat Vukašin, gospodar teritorija u zapadnoj Makedoniji, postao 1365. savladar caru Urošu, sa starom srpskom kraljevskom titulom. Braća su pokušala da suzbiju Turke, ali su u bici na Marici (26. 9. 1371) pretrpeli poraz i poginuli. Turci su ojačali, pojas njihovih vazala proširio se do Makedonije, gde su bili Vukašinovi sinovi, i do granične oblasti Srbije i Bugarske, gde su Dušanovi sestrići Dejanovići (Dragaši) imali svoju teritoriju.

Velikaši iz centralnih oblasti ojačali su i nastavili gloženje oko teritorija. Sve više se isticao knez Lazar Hrebeljanović (1362-1389), gospodar oblasti od Novog Brda do Kruševca, koji je postepeno proširivao vlast do Save i Dunava. Njegov sused župan Nikola Altomanović (1363-1373) učvrstio se u ranije formiranoj oblasti od zapadne Srbije do morske obale i ugrožavao sve svoje susede. Zahvaljujući starijim i novijim osvajanjima, počev od doline Neretve šireći se prema istoku, sve važnije uloge među srpskim velikašima preuzima bosanski ban Tvrtko, koji je bio rođak Nemanjića i koji je po tome osnovu polagao pravo na srpski presto. Zajedno sa knezom Lazarom porazio je 1373. Nikolu Altomanovića, proširio vlast do Polimlja i Boke i krunisao se 1377. za kralja Srba i Bosne.

Gospodari središnjih oblasti došli su pod udar Turaka. Posle više lokalnih sudara, pokušali su da se suprotstave Turcima knez Lazar, njegov zet Vuk Branković i kralj Stefan Tvrtko I (1353-1391), koji je poslao pomoćni odred. U krvavoj bici na Kosovu polju 15. juna 1389. poginuli su knez Lazar, turski vladar Murat i hiljade ratnika s obe strane. U kasnijoj istorijskoj tradiciji ova bitka je zapamćena kao sudbonosni poraz i kraj srpske države.

Turci su se ubrzo oporavili, nametnuli vrhovnu vlast Lazarevim naslednicima, a od 1392. i Vuk Branković, koji je postao vodeća ličnost dok ga 1397. Turci nisu zbacili i zatvorili. U novom turskom osvajačkom talasu osvojene su dotadanje vazalne oblasti u Makedoniji (1395). Preokret je doneo tek turski poraz kod Angore (1402) u ratu s Mongolima. Usledile su unutrašnje borbe među pretendentima na turski presto koje su omogućile balkanskim državama predah od nekoliko decenija samostalnog razvoja.

Sin kneza Lazara Stefan Lazarević (1389-1427) uspeo je da se učvrsti u nasleđenim oblastima i da postepeno okupi preostale teritorije nekadašnje srpske države. Od vizantijskog cara dobio je 1402. titulu despota, koju su srpski vladari nosili do kraja samostalnog državnog života. Prihvatio je vrhovnu vlast ugarskog kralja i dobio Beograd i Mačvu, oko kojih su se Srbija i Ugarska dugo sporile. Položaj su mu otežavali sukobi s bratom i sestrićima, sinovima Vuka Brankovića. Posle pomirenja 1411. njihove oblasti su sjedinjene, a Vukov sin Đurađ određen je za naslednika svoga ujaka. Drugi Stefanov sestrić, Balša III, poslednji izdanak Balšića, zaveštao mu je pred smrt svoju zemlju. Tako

je i Zeta, mada okrnjena, jer su deo poseli Venecijanci, ušla u sastav srpske države, čime su otklonjene posledice dugotrajne rascepanosti. Država srpskih despota prostirala se od Save i Dunava do Šar-planine i Skadarskog jezera, a imala je težište na severu, gde su joj blizu granice bile prestonice, u Beogradu za vreme Stefana Lazarevića i u Smederevu za vreme Đurđa Brankovića (1427-1456).

Uprkos nedaćama i dvostrukim vazalskim obavezama, prema Ugarskoj i Turskoj, despoti su uspevali da obezbede državi unutrašnju stabilnost, privredni prosperitet i poslednji kulturni procvat. Uz aktivne stare rudnike otvarani su novi, privlačeći više no ikada ranije trgovce i uvećavajući vladareve prihode. Gradovi su uz svoje privredne i upravne funkcije sve više dobijali ulogu društvenih i kulturnih središta. Ktitorske i graditeljske tradicije Nemanjića prihvatio je već knez Lazar, a za njim i naslednici i velikaši tog doba. Umetnički spomenici grupisani su u severnim oblastima i nose zajednička obeležja Moravske škole. U književnosti i prevodilačkoj delatnosti izrazito je interesovanje za istorijske teme.

Kratkotrajni prosperitet Despotovine počivao je na nesigurnim temeljima, jer tadanja Srbija nije imala snage da odbrani samostalnost. Ukleštena između Ugarske i Turske, zavisila je od njihovih međusobnih odnosa. U jednom periodu neprijateljstva Srbiju su bili osvojili Turci (1439), ali je ona ratom 1443. i mirom 1444. obnovljena. Međutim, poslednje razdoblje samostalnosti bilo je veoma kratko. Otkako su pod Mehmedom II (1451-1481) Turci počeli sistematski osvajati vazalne države, Srbija je svake godine (1451-1459) bila izložena napadima, koji su je sužavali, dok 20. VI 1459. nije palo i Smederevo. Ubrzo zatim pale su i srpske teritorije u okviru bosanske države (1463-1465). Najduže su se održale, sve do 1496. godine, zetske planinske oblasti, zvane od ovog vremena Crna Gora, pod lokalnom dinastijom Petrovića, koja je čuvala stare tradicije i simbole. Njena jedinstvena kulturna tekovina bila je ćiriliska štamparija pri Cetinjskom manastiru (1493-1496).

Turskim osvajanjem iz temelja su se izmenili uslovi za razvoj srpskog naroda. Iskorenjena je dinastija s najvećim delom plemstva, razorene su svetovne institucije, tako da je kontinuitet održavala jedino crkva, koja je imala mogućnosti da deluje, ali u siromaštvu i neuporedivo težim okolnostima. Dospevši u okvire islamskog teokratskog carstva, Srbi su, kao i drugi potčinjeni narodi, bili izloženi trajnom pritisku da se prilagode osmanlijskom društvenom poretku i državnom i pravnom uređenju. Osmansko carstvo tolerisalo je pripadnike drugih vera, hrišćanski podanici su smatrani za štíćenike sultanove, ali put društvenog uspona bio je otvoren jedino onima koji bi prihvatili veru osvajača. Od prvih početaka pa sve do kraja turske vlasti pojedinci ili grupe iz različitih slojeva srpskog društva primali su islam, nekada da bi olakšali svoj položaj i sačuvali imovinu, nekada da bi dobili mesta u vojnom ili upravnom aparatu. Islamizacija je najčešće bila marginalan proces, praćen otuđenjem, često i udaljavanjem iz srpske sredine, onih koji bi promenili veru. Izuzetno su se u pojedinim oblastima obrazovale kompaktne islamizovane mase, koje su bile podvojene od sredina svojih sunarodnika ne samo drugom verom nego i pratećim kulturnim razlikama (imena, nošnja, ishrana, ambijent, rituali kojima je uokviren ljudski život od rođenja do smrti itd.). Iako su ostali u istoj sredini i sačuvali svoj jezik, oni koji su prihvatili islam promenili su odnos prema istorijskim tradicijama, a podvojenost je pojačana nejednakim stavom prema Osmanskom

carstvu. Neposredno po osvajanju, zemlje su bile podeljene turskim ratnicima, među kojima je neko vreme bilo i hrišćana, deo je rezervisan za sultana i visoke dostojanstvenike (rudnici i trgovi). Uvedena je upravna podela na sandžake, nahije, kadiluke, sa centrima u gradskim naseljima, koja su zbog vojnih posada, činovnika i turskih zanatlija brže od seoskih naselja dobijala orijentalni izgled i islamski karakter.

Turskom osvajanju prethodile su i sledile velike seobe, koje su i Srbe odvodile daleko od nekadašnjih matičnih oblasti. Prelazili su u susedne oblasti Podunavlja, naselili oblasti današnje Vojvodine i tu su do pada Ugarske (1541) održavane državne tradicije pod titularnim despotima Srbije (Brankovići, Berislavići, P. Bakić). Delom su i nasilno preseljavani i prevođeni s turske na hrišćansku stranu i uključivani u odbrambeni sistem (Vojna granica) koji je uobičen u 16. veku. Dospeli su u Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju, alpske oblasti, udaljene delove Ugarske, Erdelj. U nekim oblastima srpski naseljenici bili su malobrojni i retko naseljeni, pa su kasnijim vremenima asimilovani od brojnijih i gušće naseljenih kolonista dovođenih iz stranih zemalja.

Raštrkani na ogromnom prostoru, podeljeni između suparničkih carstava, Srbi su bili povezani jakom istorijskom tradicijom i jedinstvenim okvirom Srpske pravoslavne crkve. Patrijarsi i sabor nestali su ubrzo posle turskog osvajanja, mitropoliti i episkopi birani su od lokalnih sabora, a imenovanja su dobijali od sultana. Tek 1557. obnovljena je Pečka patrijaršija, obuhvatajući ogroman prostor sa preko 40 mitropolija i episkopija. Crkvi su pripadale i značajne sudske nadležnosti u oblasti bračnog prava i nasleđa. Iako je crkva izgubila najveći deo imovine, ipak je uspevala da vrši svoju misiju izdržavajući se od malih priloga velikog broja vernika. Uprkos zvaničnoj zabrani da se grade novi hrišćanske bogomolje, podignut je pod turskom vlašću znatan broj crkava i manastira.

U graditeljstvu, kao i u likovnim umetnostima, očuvane su tradicije iz srednjeg veka, a stari spomenici su služili kao uzori. Uprkos nepovoljnim uslovima ostala je živa prepisivačka i književna aktivnost, i mnoga značajna dela sačuvana su zahvaljujući prepisima nastalim u tursko doba. Vremenom su oblasti plemenskog društva u planinskim područjima današnje Hercegovine i Crne Gore, zaklonjene od neposrednog turskog mešanja i pritiska, postale najbolji čuvari srednjovekovnih tradicija. Plemenski prvaci su zajedno sa crkvenom hijerarhijom 16. v. živo radili na organizovanju borbe protiv turske vlasti i zanosili se idejom o obnavljanju srpskog kraljevstva.

Zatišje posle ustanka i pokreta protiv turske vlasti na prelazu iz 16. u 17. vek ispunjeno je bilo za vreme patrijarha Pajsija (1614-1647) intenzivnom kulturnom delatnošću, čiji je opšti smisao održavanje i naglašavanje kontinuiteta. Revnosno se sakupljaju i prepisuju stari tekstovi, sam patrijarh Pajsije piše Žitije cara Uroša i zasniva njegov kult, obnavljaju se crkve i živopis. Karakterističnim plodovima pajsijevske obnove pripada i mlađa prerada Dušanovog zakonodavstva, koja više čuva uspomenu na staru srpsku državu nego što utiče na aktuelni pravni život u 17. veku.

Srednjevekovna književnost

Radmila Marinković

Do primanja hrišćanstva Srbi su imali jedinstvenu kulturu duge tradicije i snage koja je poticala iz jednakosti i sličnosti s brojnim slovenskim plemenima. Postojao je jedan jezik i jedan poetski sistema, kojim su usmeno izražavane sve potrebe plemenskog života. Tokom seoba i nastanjivanja na Balkanu, razvijala se istorijska svest koja je radala usmenu epiku, proznu i poetsku.

Susret sa hrišćanskom kulturom upoznao je Srbe s potpuno različitim poetskim sistemom, koji se stotinama godina razvijao na hebrejsko-helenskim osnovama i iskazivao jezikom koji se smatrao svetim. Nastaje kulturni tip sa dva vida, starim tradicijskim i usmenim, i novim, hrišćansko-civilizacijskim i pismenim. Među njima nastaju različiti oblici kontakata, mešanja i prožimanja, dok se ne uspostavi kulturni sklop koji počiva na oba vida kulture i na njihovom produktivnom odnosu. Oni ne dolaze u koliziju jer imaju jasno razdvojene funkcije u društvu.

Pisana srpska književnost u srednjem veku predstavlja poseban književni sistem, i što se tiče tipologije, i poetike, i književnih žanrova, taj sistem je nastavak i dalje razvijanje staroslovenskog nasleđa, stvorenog za novohristijanizovane Slovence na ranovizantijskim uzorima, a na svetom slovenskom jeziku - staroslovenskom, koji je nadnacionalan, kao i literatura njime pisana, te se brzo i lako širi među Slovenima. Najpre su prevedeni obredni i biblijski tekstovi, a uskoro i druga dela neophodna za razvijen hrišćanski život, među kojima i velika dela hrišćanske poezije, retorike i dogmatike. Ali, i sva ostala znanja iz tadašnjih nauka, istorijska, zemljopisna, medicinska, ulaze u ovaj opšti slovenski fond, a isto tako i poučna i zabavna lektira mediteransko-azijskog sveta, kao što su čuvena Knjiga o Varlaamu i Joasafu, Stefanit i Ihnilat, Fiziolog, legende o Aleksiju Božjem čoveku, o svetom Đorđu, priča o čoveku koji je svoju dušu prodao đavolu, priča o premudrom Akiru, ciklus priča o Solomonu i druge pripovetke kao i veoma razvijena apokrifna produkcija. Sve, dakle, dela koja su se u isto vreme širila Evropom na njoj zajedničkom latinskom jeziku. Posredstvom ove literature Srbi su, zajedno s ostalim pravoslavnim Slovenima, ulazili u širok krug evropsko-mediteranske kulture, na ovoj lektiri se vaspitavali u hrišćanskoj religioznosti i sticali sva tada potrebna znanja iz raznih oblasti. Bila je to u punom smislu reči "literatura posrednica", kako je naziva D. S. Lihačev. Ali ova literatura, koja je Slovence obrazovala i bila im lektira, neće u potpunosti uticati na njihovo originalno stvaranje. Kada budu obrađivali svoje, slovenske teme, oni će koristiti samo onaj uži vid te literature, one žanrove i onu poetiku kojima se slavi svetački kult, jer su prvi junaci slovenske književnosti bili tvorci slovenske pismenosti i književnog jezika, Ćirilo i Metodije i njihovi slovenski učenici, koje je mlada slovenska crkva smatrala svetiteljima. Te obredne vrste jesu: hagiografija, homiletika, himnografija, ili, prema slovenskim nazivima: žitije, pohvala, služba. U stvari, to su - proza, retorika, poezija. Činjenica da su prva dela slovenske produkcije obrađena u kanonskim oblicima obredne književnosti i da je jezik literature obredni, sveti jezik Slovena, odredila je karakter daljeg slovenskog književnog stvaranja. To je duhovna literatura, ozbiljna, misaona, etička, ona postavlja suštinska pitanja čovekove egzistencije. S druge strane,

tretirajući istinite događaje ona je istorijski odgovorna. Staroslovenska književnost postala je slovenska klasika s bogatim svetom ideja, razrađenom poetikom i poetskim jezikom. Ona će biti model za slovenske nacionalne književnosti u srednjem veku, u prvom redu za srpsku književnost. Sve što se u srpskoj pisanoj književnosti originalno stvara, ostaje u tom sistemu: u okviru obrednih vrsta - vanobredni sadržaji, u sistemu stvorenom za verske potrebe izražava se svaka nova sadržina.

Ovim sistemom književnih žanrova nisu se mogla izraziti individualna ljudska osećanja i svetovne teme, te su žanrovi usmene poezije, epske i lirske, i usmene naracije, pripovetke i predanja, dopunjavali sistem pisanih žanrova. Zato u srednjem veku srpska pisana književnost nije izgradila ljubavnu poeziju, uprkos vezama sa zapadnoevropskom književnošću gde je ovaj žanr bio razvijen.

Poetsko viđenje prošlosti kroz epske likove narodnih junaka moralo je u usmenom sistemu biti veoma razvijeno, moralo je postojati jaka potreba za poetizacijom istorije, kad je takvo shvatanje preuzela i pisana književna produkcija. Sveti Sava započinje seriju srpskih biografija pričajući o svom ocu Stefanu Nemanji kao o ocu naroda i slikajući jedan patrijarhalan odnos između vladara i podanika. Originalno srpsko književno stvaranje baviće se potom najviše opisivanjem života i podviga slavni ljudi, njima će biti darovani svetiteljski venci, i oni će postati uzor moralnog življenja, čega u toj meri i u tako sistematičnoj doslednost nema kod drugih naroda. Tako je stvorena srpska biografika kao bitna karakteristika i posebnost srpske srednjovekovne književnosti.

Formiranje srpske biografske književnosti dugotrajan je proces. On počinje s potrebom dinastije za svetorodnim poreklom, koje treba da bude potreba legitimiteta za uključivanje u hrišćansku vaskrselu. Tada će se, kao i kod drugih evropskih naroda, pojaviti sveti predak i slaviće se njegov svetački kult. Prvi takav srpski svetac jeste zetski knez Vladimir, idealan hrišćanski vladar, koji nepravедno strada u dinastičkim borbama oko vlasti (1016). On pripada tipu kneza mučenika, koji se javlja u ranim hrišćanskim državama feudalne Evrope, pri sukobima starih plemenskih i novih hrišćanskih shvatanja. Kod Slovena takvi su češki knez Vaclav (ubijen 1022) i ruski kneževi Boris i Gljeb (ubijeni 1015). Nastala sredinom 11. veka, slovenska legenda o svetom Vladimiru sačuvana je samo u latinskom prevodu proširena pričom o ljubavi zarobljenog Vladimira i plemenite carske kćeri Kosare, nesumnjivo uzeta iz usmene poezije.

Tip kneza mučenika iskorišćen je da bi se izradio lik kneza pobednika. U istoriji manastira Đurđevih stupova obrađen je lik ktitora, Stefana Nemanje, koga zla i nepravедna braća progone zbog njegove ktitorske delatnosti, ali ga patron manastira, sveti Đorđe, spasava i pomaže mu da se uzdigne na presto. Ova ratničko-hagiografska povest ušla je u Nemanjin proglas iz 1171. godine kao dokaz legalnosti i njegovog preuzimanja velikožupanskog prestola srpskih zemalja i pomorskih.

Drugačiji lik vladara naslikan je u Nemanjinom proglasu o abdikaciji iz 1186. godine, koji je potom ušao u osnivačku Hilendarsku povelju (1198), gde predstavlja Nemanjinu autobiografiju. Tu Nemanja najpre izlaže svoju državotvornu teoriju o vlasti koja je njegovim precima i njemu data od Boga da bi štitili srpski narod. Time se vlast

obezbeđuje i Nemanjinim naslednicima, te će ova teorija ostati dominantna državna misao svih nemanjićkih vladara. U dvojnoj kompoziciji Nemanja svoj vladarski podvig izlaže nabranjem ratnih uspeha i staranjem o crkvi, a moralni podvig kroz iznijansirano ispovest o svojoj duši i odluci da se zamonaši pod imenom Simeon. Tako je lik vladara postao nedeljiv spoj uspešnog ratnika i visoko duhovne ličnosti, te će od tada vladarski podvig u srpskoj literaturi biti prikazivan kao neraskidivo jedinstvo ratničkog i moralnog podviga.

Nemanjina autobiografija osnov je za umetničko uobličavanje njegovog lika kod dvojice njegovih sinova i biografa, Save i Stefana, koji su, svaki na svoj način, nastojali da uspostave svetački kult svoga oca kao idejnog stuba srpske narodne i državne zajednice. Kao vladar i Nemanjin naslednik, Stefan je žurio da oca proglasi svetim i dobije međunarodno priznanje i kraljevsku krunu, te je odmah preradio očevu autobiografiju u biografsko kazivanje, nazivajući ga svetim (Druga hilendarska povelja, 1200-1202), dok je Sava, poštujući kanonske propise kao monah, polako pripremao svetački kult očev, napisavši najpre službu njemu posvećenu i radeći na ostalim potrebnim spisima. Ali u glavnom Savinom delu Žitiju gospodina Simeona (1208) Simeon - Nemanja shvaćen je kao mudar vladar, plemenit otac, blažen starac, a njegova svetost je samo nagoveštena. Stoga je Sava bio slobodan u izboru žanra kojim će svoga junaka opisati, dok će Stefan svoj spis Život svetog Simeona (1216) ostvariti po svim propisima hagiografskog žanra, kanonskog oblika svetačke biografije.

Za vajanje Nemanjinog literarnog lika vladara i monaha Sava je koristio veći broj narativnih modela i literarnih tipova, pored slike koju je o sebi dao sam Nemanja. Ali za ubedljivost Nemanjinog lika i živ emotivan odnos prema njemu, koji doživljava i savremeni čitalac, ima se zahvaliti iskrenoj Savinoj ljubavi i divljenju prema izuzetnom ocu. Zapovest takvog oca sinovima da se ne sukobljavaju oko prestola i vlasti, već da žive u bratskoj ljubavi i slozi, deluje kao proročanski zavet, te stoga završna scena, u kojoj Sava nad očevim moštima miri braću Vukana i Stefana i tako prekida bratoubilački rat u Srbiji, deluje sasvim prirodno i smirujuće.

Sava je koristio razne oblike dotadašnje srpske pismenosti, kancelarijske dokumente, dvorske i ratničke priče i manastirske istorije, ali i narativne žanrove dotle nepoznate srpskoj književnosti - dnevnik, prenos moštiju, pouke sinovima. Uneo je u svoje delo razne oblike retoričke prirode, kao što su molitve, besede, pohvale, citati i paralele iz Svetog pisma, i time naraciju obogatio retorikom, spajajući tako žitije i pohvalu, što će ostati kao jedna od bitnih osobina srpske biografske književnosti. Sava je ovaj spis uobličio kao spoj istorije dva Nemanjina manastira, Studenice i Hilandara, a originalnom koncepcijom kompozicione strukture kao smene narativnih i dramskih odseka, postigao je dubinu istorijskog prikaza i neposrednost emotivnog doživljaja. Istovremeno hagiografski intonirano i istorijski verno, a ličnošću pisca obojeno, Savino delo je neposredno i neponovljivo autobiografsko kazivanje najuglednijeg srpskog intelektualca srednjeg veka i osnivača samostalne srpske crkve.

Stefan, prvovenčani srpski kralj, imao je zadatak da iznese ceo Nemanjin život i posthumna dela, prema zahtevima žanra koji piše. Za to je morao tražiti razne izvore. Za

izveštaj o Nemanjinom usponu preuzeo je povest iz istorije Đurđevih stupova. Tome liku dodao je i nove. Vrhunac državničkog delovanja svoga oca video je u uspostavljanju "prave vere" u srpskoj zemlji, čime je pomerio istorijski značaj Nemanjine verske politike - Srbija je odavno bila hristijanizovana, a Nemanja samo progoni jeretike. Prikazan je u punom sjaju državnog sabora koji raspravlja o jereticima, potpuno po ugledu na vizantijskog cara koji predsedava vaseljenskim saborima i daje konačnu reč u verskim polemikama. Tako po Stefanu, nemanja postaje "ravnoapostolni" vladar, koji uvodi hrišćanstvo u svoju državu. Ovaj tip vladara oblikovan je prema Konstantinu Velikom, a među Slovenima pripadaju mu moravski knez Rastislav (9. vek), bugarski knez Boris (9. vek) i ruski knez Vladimir (10. vek).

Stefan je svetom Simeonu - Nemanji pripisao i ulogu sveca zaštitnika domovine, po ugledu na kult Dimitrija Soluskog. U autobiografskom kazivanju, javljajući se kao svedok i učesnik događaja, Stefan opširno opisuje svoja ratovanja, u kojima pobeđuje neprijatelje Nemanjinim čudesnim delovanjem. Pojavljujući se pred srpskom vojskom u ratnim pohodima, sveti Simeon štiti svoju državu, koju je i za života branio, ali i svoga izabranika, sina Stefana, podržavajući ga tako u borbama oko prestola. Za srpsku istorijsku stvarnost Stefan je stvorio novu tipologiju religiozne fantastike, unoseći u nju ratničke priče iz usmene, a možda i pisane dvorske literature. Veoma učen, Stefan je svojeskladno komponovano delo obogatio prefinjenom retoričnošću i zaključio ga svečanom pohvalom, koja na poetski način sažima značaj Nemanjine pojave i s realnoistorijskog nivoa izdiže je na višu duhovnu ravan.

Srpska biografija, konstituisana književnim delima svetog Save i Stefana Prvovenčanog, kao poetizacija savremene istorije i njen ideološki tumač, svoje najpotpunije ostvarenje dobija u Životu svetog Save od hilendarskog jeromonaha Domentijana (1243). Iako piše po nalogu dvora, Domentijan je bio dovoljno udaljen i od aktuelne vlasti i od događaja koje opisuje, te može da postupa umnogome kao objektivan istoričar koji traga za dokumentom i na njemu gradi svoje obimno delo. Jer skoro sve što se zna o svetom Savi počiva na Domentijanovom izveštaju: posvetivši se od rane mladosti duhovnom pozivu, mladi srpski knežević Rastko - monah Sava prošao je sve lestvice moralnog uzdizanja i crkvene karijere i postao značajna ličnost pravoslavnog Istoka u doba njegove pune ugroženosti od latinskog Zapada. Ali i više od toga, Domentijan je izraziti tumač istorije kao više, nebeske volje. Stoga je po njemu istorija važnija od pojedinca, čak kad je on, kao njegov Sava, dat od Boga. Sava je još pre rođenja predodređen za podvig služenja otadžbini. Uzdižući sebe, on uzdiže i svoje otačastvo na viši stepen duhovnosti: svrha njegovog postojanja jeste otačastvoljublje. Osnov Domentijanovog viđenja svetog Save jeste odnos čoveka i njegove otadžbine, verovatno jedinstven u evropskoj književnosti sredinom 13. veka.

Predestinacija junakova moćno je sredstvo za uvođenje brojnih i raznovrsnih poetskih i retoričkih oblika. U službi povesti o srpskoj istoriji Domentijan ujedinjuje sva tri osnovna žanra srpskog književnog sistema: poezija u obliku molitve služi kao motivacija postupka, proza, faktografska i fikcionalna, osnov je celokupne naracije, a retorična pohvala sublimira doživljaj i tumači pojave i ljude. Anticipacijom događaja kao vezanom trakom objedinjena je razučena kompozicija, organizujući se na bazi simboličnih

hrišćanskih brojeva. Sačinivši tako grandioznu istoriju Nemanjinog, Stefanovog i Savinog doba, Domentijan je Nemanjinu ideju o božanskom poreklu svoje loze proširio na ceo srpski narod, uzdižući ga na nivo izabranog Božjeg naroda, Novi Izrailj.

Kao pandan ovakvom osnivaču srpske crkve, Domentijan je, takođe po želji dvora, sastavio novu verziju Života svetog Simeona (1264), kompilirajući svoje prethodno delo i Stefana Prvovenčanog, i razvijajući retorične elemente pozajmicama iz Pohvale knezu Vladimiru od Ilariona Kijevskog (iz 1049) utvrdio svog junaka kao izabranog "ravnoapostolnog" srpskog vladara. Tek kad je prestala da bude ideološki tumač nedavno proteklih događaja, srpska biografija je mogla da postane maštovita romaneskna priča koja angažuje čitaočevo saosećanje. Upravo to je Život svetog Save, koji je krajem 13. veka napisao hilendarski monah Teodosije. U poimanju svetog Save on je načinio radikalni zaokret. Sve što je kod Domentijana u oblikovanju Savinog lika bilo apstraktno, Teodosije je preveo na konkretno. On je primer srednjevekovnog realizma. Ali sveti Sava nije zbog toga manje svetac, on je samo pristupačniji, bliži čoveku, koji može da saoseća sa njime i da sledi njegov primer. Teodosije je od Domentijana preuzeo celokupnu kompozicionu građevinu i nije morao da rešava teške istoričarske probleme, ali je zato maestralno razvio umetnost kazivanja istih sadržaja drugim poetskim jezikom. Domentijanovu retoričnost i poetičnost podredio je čistoj naraciji i tako postigao žanrovsko jedinstvo i stilsku ujednačenost. Stvorio je široku pripovedačku reku i jarkim bojama slikao vreme, ljude i njihove odnose. To je jedna dinamična freskoslika Srbije 13. veka. Njegovo delo je prvi srpski roman.

Teodosijevi junaci uvek su u stanju povišene osećajnosti, koja se prenosi i na čitaoce. Duše svojih junaka Teodosije podvrgava prefinjenoj psihološkoj analizi. Stoga je po meri njegovog talenta možda više od svetog Save bio njegov drugi junak, isposnik i podvižnik sveti Petar iz planine Koriše više Prizrena. Teodosijev Život Petra Koriškog, jedina prava srpska hagiografija (1310), pruža bogat repertoar plastično naslikanog nadrealnog sveta pustinjakove mašte i mogućnost za duboko poniranje u potresan svet njegovog unutrašnjeg života. To je najbolja psihološka novela, koja prevazilazi srednjevekovne ideje i poetiku. Teodosije je rastvarao Domentijanov zgusnuti splet sva tri književna žanra. Pored ovih narativnih dela, Teodosije je svojim junacima posvetio brojna dela crkvene poezije i jednu retoričku pohvalu, poštujući kanonski model obrednih književnih vrsta.

Kraj 13. veka doneo je srpskoj publici jednu novu literaturu, koja otvara pogled na svet viteštva i kurtoazije, drugačiji od onog koji joj se dotle nudio. To su slavni romani o Trojanskom ratu i o Aleksandru Makedonskom, koji se na srpskom jezičkom prostoru usvajaju na stvaralački način uz korišćenje razvijene epske poetike, što predstavlja poredno svedočanstvo o njenim kvalitetima. Pojava ovih romana bila je veoma produktivna, jer je pružala model jednog literarnog sistema koji srpski pisci ubuduće ne mogu zaobići. Nasuprot tome, znatno kasnije blede prevedeni romani o Tristanu i Izoldi, o Lanselotu i o Bovi od Antone nisu ostavili nikakvog traga u srpskom književnom životu. U vreme punog uspona srpske države, ali i čestih nasilnih smena na srpskom prestolu, naslanjajući se na Domentijanovu poetiku, pisao je arhiepiskop Danilo Drugi. On je pokušao da u tradicionalnoj formi srpske biografije objasni složenu sudbinu ljudi

kojima je poreklom određeno da ispunjavaju težak zadatak vladara, i tako je proširio temu o odgovornosti vladalačkog poziva, istaknutu još krajem 12. veka. U Danilovom delu je stoga u prvom planu čovek i njegov odnos prema dobru i zlu, a istorija je fon na kome se rešavaju pitanja ličnosti, morala, ideja. O svome vremenu Danilo svedoči kroz biografije triju ličnosti iz vladarske porodice, vezanih emotivnim i idejnim sponama. To mu je dalo mogućnost da izgradi tri snažne ličnosti i iznese više gledišta o istom vremenu.

Kraljica Jelena je idealna majka i vladarka, u starosti uzorna monahinja. Ona je literarni pandan Nemanji (1316). Njen stariji sin, kralj Dragutin, iako je prestupom prema ocu oskrnavio srpski presto, nije negativan junak; on se iskreno kaje i snagom svoje volje stiče poštovanje (1317). Autobiografiju mlađeg brata, kralja Milutina (1317), gde su njegovi brojni ratni uspesi pripisani nebeskoj zaštiti srpskih svetitelja, Save i Simeona, Danilo je (1321) preradio u opširnu biografiju, oslobađajući je pri tom hagiografskih primesa i suviše retorike, čuda i patetike, i tako Milutinov život izneo kao koherentan ciklus pričanja o ratovima, a uspehe na bojnopolju mogao je slobodno pripisati Milutinovoj ratnoj veštini. Danilo je zadržao tradicionalnu koncepciju o dvostrukom podvigu idealnog srpskog vladara, državničkom i duhovnom, ali ne insistira na Milutinovom ličnom duhovnom podvigu, jer je ideal čoveka i vladara sada viđen u Aleksandru Makedonskom, s kojim on poredi svoga junaka. Srpski vladar nije više brižan otac Nemanja, nego moćan vladar jedne države na pragu carstva. Sakupljene u jednom zborniku, ove tri biografije čine širu verziju istorije Milutinovog doba, što predstavlja značajan korak u proširivanju istorijskih koncepcija u srpskoj književnosti.

U istom pravcu nastavio je da piše i Danilov anonimni Učenik. On je opisao život svoga učitelja (posle 1337), ali je u njemu obradio samo duhovni život i crkvenu karijeru Danilovu, a bogatu državničku delatnost prikazao proširenjem Danilove uloge u biografijama vladara koje je napisao Danilo, dok je u biografijama kralja Stefana Dečanskog (posle 1331) i njegovog sina Dušana kao kralja (posle 1335), kojima je on sam autor, Danilu od početka poverio vodeću ulogu. Objedinivši potom, sve ove tekstove, i dodavši im seriju životopisa srpskih crkvenih poglavara, od Danila i drugih pisaca, Učenik je sastavio veliki istorijski kodeks, nazvan Danilov Zbornik, kojim je postignut najviši stepen u razrađivanju narativne strukture u srpskoj srednjovekovnoj književnosti.

Istovremeno, Učenikovo delo predstavlja i krajnji domet srpske biografike kao originalne forme koja u hagiografskom obliku izlaže poetizovanu istoriju. Učenikov Stefan Dečanski negativan je lik, te je zadatak vladarske biografije u tom tekstu poveren drugim junacima. Ka duhovnom podvigu usmeren je tadašnji crkveni poglavar, arhiepiskop Danilo, a mladi kralj Dušan razvija se prema ratničkom podvigu. Hagiografski model morao je biti napušten, a glavna pažnja pisca posvećena je ratnim događajima. Oni u Učenikovim delima zauzimaju centralna mesta. Model za tu opširnu ratničku naraciju nađen je u Srpskoj Aleksandridi, srpskoj verziji slavnog romana, a s njom i lik idealnog srpskog vladara prerasta u lik ratnika i viteza, koji je, kako se prema nedovršenom životopisu Dušanovom naslućuje, upravo njemu i namenjen. Srpska proza se tako postepeno usmerava ka viteškom romanu. Ali, pad carstva zaustavio je ovaj proces

sekularizacije srpske književnosti, a Dušanovi naslednici nisu imali vremena i ambicija da u književnosti objašnjavaju njegovu vladarsku veličinu. Tako se završava dugotrajni tok srpske biografske književnosti kao poetizovane hronike Nemanjinih potomaka.

Raspad hagiografske forme i kretanje ka viteškom romanu, kao beletristici, ostavlja nepokrivenom istorijsku komponentu srpske biografike. Već poslednja poglavlja Danilovog Zbornika i nisu ništa drugo do kratke istorijske beleške. U drugoj polovini 14. veka nastaje i prvi srpski istorijski žanrovi, letopisi i rodoslovi, koji su vremenom dobijali sve veći značaj. U isto vreme javljaju se novi oblici, traže se nove literarne forme, oslobođene istorijskog zadatka, kao što su učene poslanice, poetski zapisi, artistički izvedeni stihovi i druge.

U krilu crkve odvijala se obimna književna delatnost, u prvom redu obredna poezija, koja je čitavo vreme pratila uspostavljanje svetačkih kultova, a s njom i njen sastavni deo, kratko žitije. U drugoj polovini 14. veka ona dostiže svoj vrhunac. Ali uskoro se, s turskim napadima, javljaju nove teme i novi tonovi u srpskoj književnosti. U zapise i druge kraće žanrove useljava se tuga i jadikovka, individualna i kolektivna. Ta raspoloženja će dati osnovni ton i literaturi kosovskog podviga.

Podvig kneza Lazara i kosovskih junaka (1389) izazvaće čitav ciklus poetskih sastava. Lazarevi naslednici se trude da održe srpsku državnu organizaciju naslanjajući se na tradicije Nemanjića. Tako u dvorskoj sredini, kao i pre, nastaju spisi koji kroz lik jednog junaka objašnjavaju položaj i idejne osnove Lazarevića. Nova dinastija stvara svoga svetog pretka. A on je nov tip junaka, on je vladar s jednim podvigom, jednom bitkom. Ta je bitka izgubljena, ali knez Lazar je pao viteški, braneći pred najездом varvara druge rase i s drugog kontinenta evropsku hrišćansku civilizaciju. On je moralni pobednik, može biti junak hrišćanskog speva. Njegova tema je identifikacija vere i otačastva, bezgranične privrženosti hrišćanskom idealu koja ide do svesne žrtve, tema prednosti duhovnog nad materijalnim, nebeskog carstva nad zemaljskim carstvom. Ali nije samo knez hrišćanski heroj. Podvižnici su i njegovi vitezovi koji ginu zajedno s njime. Oni su zatočnici vernosti vladaru, osećanja časti i dužnosti. Filozofija dužnosti preneti je s vladara i na sve učesnike bitke. Nemanjina teorija vlasti je proširena - svi pripadnici vojničkog, feudalnog reda dužni su da štite veru, narod i zemlju.

Sve su to razlozi da se ne opisuje ceo Lazarev život, nego samo taj jedan jedini podvig. Hrišćanski podvig kneza Lazara i kosovskih junaka dovoljan je za njihovo proslavljanje. Traži se nova forma i nov uzor. Podvig kosovski blizak je ranim hrišćanskim martirijima, pričama o prvim mučenicima, koje mučenička smrt uzdiže među izabrane, svete. Spisi o knezu Lazaru pišu se u obliku pohvale, epsko-lirskim postupkom i povišenim emotivnim nabojem. Umesto veličanstvenosti starih biografija ovde prevladava osećajnost, sapatnja umesto divljenja, nema likovanja, sve je tužno i uzdržano, tiha smirenost koja proističe iz dubokog uverenja da se postupilo kako se moralo. To je otmena poezija žrtve i moralne pobeде. Osnov ove kosovske poezije jeste sjajno Povesno slovo, koje je neposredno posle bitke (1392) napisao patrijarh Danilo treći u veoma negovanom stilu "pletenije sloves". Njegovo delo sadrži sve elemente kosovske teme potonjih spisa i kosovskog mita usmene poezije. Kosovska tema jeste prvi sačuvan i potpuno jasan primer simbioticke povezanosti pisanog i usmenog poetskog sistema srpskog srednjeg veka: ista tema sa

svim sastavnim delovima neguje se istodobno u obe poezije. Među Danilovim sledbenicima jesu i drugi ljudi s dvora. To je dvorska literatura. Tu su učena knjeginja Milica, udovica Lazareva, prva srpska pesnikinja tuge i bola, Jefimija, čuvena vezilja, despotica i monahinja, Lazarev sin i naslednik, mladi despot Stefan Lazarević, državnik, vojnik i pesnik renesansno intonirane ljubavne lirike, koju otkrivamo u njegovom pesničkom traktatu o ljubavi Slovo ljubve, i drugi. Deset spisa za dvadeset godina.

Izbeglice s balkanskih prostora ispred turske najeзде donose u Srbiju i drugačije literarne tokove. Među njima je Grigorije Camblak, koji za vreme svog kratkog boravka u Dečanima piše Život Stefana Dečanskog (oko 1405) kao velikomučenika, potpuno u tradiciji bugarske Trnovske škole, u strogo hagiografskom maniru kakav u Srbiji nikad nije negovan. Dok se Camblak i delom kao i životom zalagao za slovensko i balkansko duhovno jedinstvo pred turskom opasnošću, njegov zemljak Konstantin Filozof traži hrabrog ratnika kadrog da se s mačem u ruci suprotstavi inovertnom osvajaču. Taj ideal našao je u svome zaštitniku despotu Stefanu Lazareviću i posvetio mu je opširnu biografiju Život despota Stefana (1433). Posle mnogo godina u sasvim drugačijim prilikama Konstantin je ostvario onakav književni lik vladara kakav je začinjao Danilov Učenik. Idealan vladar je uspešan ratnik i plemenit vitez, prefinjen umetnik i neustrašiv borac za hrišćansku kulturu, čovek velike moralne snage, koju crpi iz privrženosti svome tlu i istoriji svoga naroda. Time, a ne nebeskom zaštitom, on je junak novoga vremena. A to novo vreme vidi se i u drugačijem, objektivnom viđenju ljudi i događaja. Sam despot inicirao je prevođenje vizantijskih hroničara, sastavljanje srpskog rodoslova, proširenje letopisa. Pored interesovanja za antičku istoriju, racionalni duh epohe otkriva se i u tekstološkim i lingvističkim poduhvatima despotovog dvora i okoline. Stefan Lazarević i Konstantin Filozof otkrivaju pogled na humanistička i renesansna kretanja u srpskom književnom životu, sasečena i zatanjena teškom tragedijom gubitka srpske državne samostalnosti i mnogovekovnim robovanjem gospodarima bez kulturnih tradicija.

Pa ipak, i u takvim prilikama oskudno književno stvaranje i dalje je okrenuto idealnim junacima onoga tipa koje je ostvarila srednjevekovna književna produkcija. Junaci su sada poslednji predstavnici srpske državnosti, sremski despoti Brankovići, kojima su tokom prve polovine 16. veka posvećeni kultni spisi, službe i kratka žitija, u Krušedolskoj književnoj školi, koja neguje ništa manje artistički stil od svojih velikih uzora ranije epohe. Umesto da se razvija preporodnim tokovima, kao što je i započinjala, srpska književnost ostaje na pozicijama na kojima ju je strana najeзде zatekla. Pisana reč nalazi podsticaj u usmenoj, tradicijskoj reči, pa tako ni patrijarh Pajsije, želeći da napiše Život cara Uroša (1642), ne čini ništa drugo nego stari hagiografski okvir ispunjava novim usmenim predanjem. U doba velikih obnova evropske kulture, srpska kultura, izdvojena iz Evrope kordonom turskog oružja, pokušava da se obnovi iz sebe same; pisana književnost naslanja se na usmenu poeziju, koja živi intenzivno, crpeći svoja nadahnuća, etička načela i plemenitu osećajnost iz svedočanstva srednjevekovne epohe, sačuvanih u knjižnicama starih manastira.